

Hadislerin Yazılmasını Yasakladığı Varsayılan Rivayetlerin Müdrec Kıraatler Bağlamında Değerlendirilmesi

Kemal Taşkın

0000-0003-0719-8956

Ahi Evran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı, Kırşehir, Türkiye

ror.org/05rrfpt58

kemal.taskin@ahievran.edu.tr

İdris Yiğit

0000-0002-2079-6830

Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı, Hakkari, Türkiye

ror.org/00nddb461

idrisyigit@hakkari.edu.tr

Öz

H. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerinin yazıya geçirilme meselesi, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren günümüze kadar konuyla ilgilenen ilim adamlarının zihnini hep meşgul edegelmiştir. Mesele daha çok hadislerin yazılması veya yasaklanması üzerinden değerlendirilmiş, hadislerin yazımı çeşitli gerekçelerle, belirli bir süre yasaklansa da sonradan serbest bırakıldığı sonucuna varılmıştır. Ancak yazma yasağının sadece hadisleri kapsamadığına neredeyse hiç değinilmemiştir. Hâlbuki yazma yasağı öncelikli olarak Kur'ân'dan olmayıp Kur'ân'dan zannedilen ve daha sonraları literatüre müdrec kıraat olarak geçen eklemelerle ilgilidir. Bunun en bariz göstergesi de konuya kaynaklık eden ve sahih olarak değerlendirilen rivayetlerin bizzat kendisidir. Zira konu ile alakalı varid olan rivayetlerde "hadis yazmayın" ifadesi geçmemekle beraber "Benden Kur'ân dışında hiçbir şey yazmayın, Allah'ın Kitabı'na başka bir şeyi karıştırmayın" şeklinde H. Peygamber'in bizzat yazdırdığı ve Kur'ân'la karışma korkusuyla aynı malzemeye başka bir şeyin yazılmamasına vurgu yapılmıştır. Ayrıca rivayetlerin vürûd sebebi ve zamanı da bu hususu desteklemektedir. Nitekim yasaktan önce Kur'ân metni ile aynı yere tefsir mahiyetinde eklemeler yapan sahâbe, sonrasında yaptığı bu eklemeleri imha etmiş ancak şahsî mushaflarına yazmaya devam edenler olmuştur. Daha sonraları bu müdrec kıraatler onu yazan sahâbenin isimleriyle anılmaya başlamıştır. Çalışmanın amacı konu hakkında varid olan rivayetleri içerik ve metin analizi yaparak söz konusu yasağın daha çok bu müdrec kıraatlerle ilgili olduğunu ortaya koymaktır. Araştırmada ilgili rivayetler ve çalışmalar bir araya getirilip veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Bu da rivayetleri ve kaynaklarını bulma, inceleme ve değerlendirme aşamalarından oluşmuştur. Bu minvalde ilk olarak konuya kaynak olarak kullanılan rivayetler tespit edilip analiz edilerek sıhhat dereceleri ortaya konulmuştur. Sonrasında müdrec kıraatler açıklanarak yazım yasağıyla ilgisi tespit edilmiş ve son olarak bunların karşılaştırılması yapılarak sonuca gidilmiştir. Buna göre yazma yasağının sadece hadislerle değil daha çok H. Peygamber'in, Kur'ân'ı yazdırdığı malzemeye başka bir şeyin yazılmasıyla ilgili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat; H. Peygamber; Hadislerin Yazılması; Müdrec Kıraatler; Sahabe

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma hadislerin yazılmasını yasakladığı iddia edilen rivayetleri müdrec kıraatler bağlamında değerlendirmektedir.
- Hz. Peygamber'den nakledilen ve kendisinden iştirilen sözlerin yazılmasını yasaklayan ve buna izin veren rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler çeşitli şekillerle uzlaştırılmıştır.
- Müdrec kıraat, tefsir amacıyla kıraate yapılan birtakım eklemelerdir.
- İlgili rivayetlerde yasak, umumi lafızla geldiği için müdrec kıraatleri de kapsamaktadır.
- İlgili rivayetlerin içeriği, vürûd sebebi ve zamanı yazma yasağının bir lafzın karışma endişesiyle Kur'ân'la aynı yere yazılmasıyla ilgili olduğunu göstermektedir.

Atıf Bilgisi

Taşkın, Kemal – Yiğit, İdris. “Hadislerin Yazılmasını Yasakladığı Varsayılan Rivayetlerin Müdrec Kıraatler Bağlamında Değerlendirilmesi”. *Eskiyeni* 58 (Eylül 2025), 953-983.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674623>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	12 Nisan 2025
Kabul Tarihi	25 Eylül 2025
Yayın Tarihi	30 Eylül 2025
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir..
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Yazar Katkıları	Araştırmanın Tasarımı (CRediT 1) Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
	Veri Toplanması (CRediT 2) Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
	Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama (CRediT 3-4-6-11) Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
	Makalenin Yazımı (CRediT 12-13) Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
	Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi (CRediT 14) Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
S. Kalkınma Amaçları	4 Nitelikli Eğitim
Lisans	CC BY-NC 4.0

An Evaluation of the Narrations Presumed to Prohibit the Writing of Ḥadīths in the Context of Mudraj Qirā'āts

Kemal Taşkın

0000-0003-0719-8956

Ahi Evran University, Faculty of Theology, Department of Recitation of the Holy Quran and Qirā'āt, Kirsehir, Türkiye

[ror.org/ 05rrfpt58](mailto:kemal.taskin@ahievran.edu.tr)

kemal.taskin@ahievran.edu.tr

İdris Yiğit

0000-0002-2079-6830

Hakkari University, Faculty of Theology, Department of Recitation of the Holy Quran and Qirā'āt, Hakkari, Türkiye

[ror.org/ 00nddb461](mailto:idorisyigit@hakkari.edu.tr)

idorisyigit@hakkari.edu.tr

Abstract

The issue of putting the words of the Prophet (pbuh) into writing has been a subject of interest for scholars since the earliest periods of Islam, and it remains a topic of ongoing relevance. The issue has been evaluated more in terms of the writing or prohibition of Ḥadīths, and it has been concluded that although the writing of Ḥadīths was prohibited for a certain period of time for various reasons, they were later allowed. However, it is notable that the prohibition of writing is not exclusively limited to the Ḥadīths; it is pertinent to consider this aspect in a broader context. Nevertheless, the prohibition of writing is primarily associated with the additions that are not derived from the Qur'ān but are believed to be driven from the Qur'ān and which subsequently entered the literature as mudraj qirā'āts. The most evident indicator of this phenomenon is the narrations themselves, which are regarded as the primary sources of the subject and are considered authentic. As indicated in the relevant narrations related to the subject, although the expression "do not write Ḥadīth" is not explicitly mentioned. However, it is emphasised that no other material should be written on the same material, in order to avoid the mixing of the material with the Qur'ān that the Prophet himself dictated. The dictation form Prophet is recorded as "Do not write anything from me other than the Qur'ān, do not mix anything else with the Book of Allah." Furthermore, the rationale and chronology of the narrations corroborate this contention. Indeed, the companions who had previously made additions to the same place in the Qur'ānic text prior to the imposition of the ban destroyed these additions thereafter. However, there were those who continued to write them in their personal mushafs. Subsequently, these mudraj qiraats began to be designated with the names of the companions who had inscribed them. The objective of the present study is to demonstrate that the prohibition in question predominantly associated with these mudraj qirā'āts by conducting a content and textual analysis of the extant narrations on the subject. In the research, relevant narratives and studies were brought together and document review was used as the data collection method. This consisted of the stages of finding, examining and evaluating the narrations and their respective sources. In this context, firstly, the narrations used as sources for the subject were identified and analyzed, and their

levels of authenticity were revealed. Afterwards, the mudraj qiraats were elucidated and their pertinence to the prohibition of writing was ascertained. Ultimately, a comparison was drawn and a conclusion was arrived at. It has been observed that the prohibition of writing is not only related to the Ḥadīths but also to writing something else on the material on which the Prophet had the Qur'ān written.

Keywords

Recitation of the Holy Quran and Qirā'āt; Prophet (pbuh); Writing of Ḥadīths; Mudraj Qirā'āts; saḥābah

Highlights

- The present study has been conducted for the purpose of evaluating the narrations that have been purported to prohibit the writing of Ḥadīths in the context of mudraj qirā'āts.
- There are narrations that forbid and allow the writing of words transmitted from and heard from the Prophet (pbuh). These narrations have been reconciled in various ways.
- Mudraj qirā'āts are considered to be a form of addition made to the qirā'āts for the purpose of tafsir.
- Following the prohibition of writing of Ḥadīths the practice has been to utilise general words in the relevant narrations, this also includes mudraj qirā'āts.
- The content of the relevant narrations, the reason for their composition and the time period in which they were written indicate that prohibition writing of Ḥadīths is the most relevant to the concern of writing other words in the same place as the Holy Qur'ān and mixing with it.

Citation

Taşkın, Kemal – Yiğit, İdris. “An Evaluation of the Narrations Presumed to Prohibit the Writing of Ḥadīths in the Context of Mudraj Qirā'āts”. *Eskiyeni* 58 (September 2025), 959-983. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674623>

Article Information

Date of submission	12 April 2025	
Date of acceptance	25 September 2025	
Date of publication	30 September 2025	
Reviewers	Two Internal - Two External	
Review	Double-blind	
Plagiarism checks	Yes - intihal.net	
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.	
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.	
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com	
Author Contributions	Conceptualization (CRediT 1)	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Data Curation (CRediT 2)	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Writing (CRediT 12-13)	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Writing – Review & Editing (CRediT 14)	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
S. Development Goals	4 Quality Education	
License	CC BY-NC 4.0	

Giriş

İslâm'ın iki temel kaynağından ilki olan Kur'ân, lafzı ve manası Allah'tan olması hasebiyle sonraki nesillere aktarılma metotları yönünden hadislerden ayrılmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in sübutu katî iken hadislerin sübutu zannî olabilmektedir. Bunun bir sebebi olacak ki -bazı iddialar dışında- Kur'ân'ın yazıya geçirilmesi hususunda herhangi bir itiraz yokken tartışmalar hadislerin kitabeti konusunda yoğunlaşmıştır. Zira Hz. Peygamber, Kur'ân'la karışması korkusuyla sözlerinin yazılmasını yasaklamış, yazılanların da imha edilmesini istemiştir. Bununla birlikte yazımına izin verdiği hatta bizzat yazdırdığı rivayetlerin de bulunması bu konuda polemiklere zemin hazırlamıştır. Sahâbede bazı nüvelerini görmeye başladığımız, daha sonraları net olarak açıklanan ve nihayet hakkında müstakil eserler kaleme alınan açıklamalarda bu rivayetler çeşitli metotlarla uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Nitekim ileride de detaylı açıklanacağı üzere genel olarak varılan sonuç, Hz. Peygamber'in hadis yazılmasını umumi olarak yasaklamadığı ya da çeşitli gerekçelerle geçici bir süre yasaklasa da sonrasında buna izin verdiği yönündedir. Yasaklanan rivayetlerin -en azından bazılarının- delil olmaya elverişli olmadığı, çelişkili gibi görülen metinlerin nesh ya da cemedildiği metodik tahlillerle açıklanmıştır. Muhteva açısından bakıldığında durum biraz farklılaşmaktadır ve delil olmaya elverişli rivayetlerin hiçbirinde “hadis yazmayın” ifadesi yer almamaktadır. Bu ifadenin geçtiği rivayetler de hadis münekkithleri tarafından en hafif ifadeyle zayıf sayılmıştır. Sahih olanların metinlerinde ise yasağı sadece hadis yazımına hasredecek bir ifade, ima ya da izah bulunmamaktadır. Metninde hadis yazmayın ifadesi geçen rivayetleri dikkate alsak bile tefsir (müdrec kıraatler), hadisin bir cüzü kabul edildiğinden yasaklamanın tefsir için de geçerli olması gerekecektir.¹ Oysa sahih rivayetlerdeki vurgu, Kur'ân'la karışma riskini beraberinde getirecek bir şeyi Kur'ân'la aynı yere yazmaktır. Bu sebeple kanaatimizce yazma yasağı daha çok Kur'ân'ın inmeye devam ettiği dönemde sahâbe tarafından tefsir mahiyetinde Hz. Peygamber'in imla ettirdiği Kur'ân ibaresiyle aynı sayfaya yazılan açıklama/notlar ile ilgilidir. Yani yasak, sonraki dönemlerde literatüre girecek ve Kur'ân metni olarak vehmedilecek müdrec kıraatleri de kapsamaktadır. Çalışma bu hususu tespit ve tahlil etmek amacıyla kaleme alınmıştır.

Hadislerin yazılması meselesi ile müdrec kıraatleri kıyaslayan ve konuyu bu ekseninde değerlendiren bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak hadislerin yazılması ve yasaklanması merkezinde klasik dönemden itibaren günümüze kadar hem müstakil çalışmalar yapılmış hem de bazı çalışmaların ilgili bölümlerinde ele alınmıştır.² Müdrec kıraatler konusunu ise

¹ İbnü'l-Mülakkîn, Şevâhidü't-tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh (Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 2008), 3/560; Detaylı bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabenin Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961), 42.

² Cerrahoğlu, “Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahâbenin Durumu”, 9 (1961), 39-45; Abdullah Aydın, “Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği” (Sünnetin Dindeki Yeri, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995), 307-320; Ahmet Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1998-1999), 91-121; Cemal Ağırman, “Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitabet Meselesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 155-168; Hayrettin Öztürk, “Hazreti Peygamber (a.s) Döneminde Kur'ân Ayetlerinin ve Sürelerinin Tesbit ve Tertibi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 213-235 (2005), 20-21; Gregor Schoeler, “Sözlü Tora ve Hadis: Rivayet, Yazım Yasağı, Redaksiyon”, çev. Hüseyin Akgün, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 135-173; Nimetullah Akın, “Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 47-70; Nama al-Banna, “Emir ve Yasaklar Arasında Hadis Yazımı; Analitik Hadis

müstakil olarak inceleyen birkaç çalışma bulunmaktadır.³ Bu sebeple çalışmamızla doğrudan alakalı olmayan araştırmaları tek tek zikretmek yerine ilgili yerlerde bu çalışmalara yönlendirme yapılacaktır.

1. Hadislerin Yazılması Meselesi

Çalışmanın temel amacı olan Hz. Peygamber'in yazdırdığı Kur'ân dışında herhangi bir şeyin yazılmasını yasaklaması meselesine değinmeden önce hadislerin yazılmasını ele alan, ayrıca tartışmaların medarı olan rivayetleri ve hükümlerini genel olarak zikretmek gerekmektedir. Hadislerin yazılmasının yasaklanması, hadislerin yazılmasına izin verilmesi ve birbiriyle çelişir gözüken bu rivayetlerin değerlendirilmesi olmak üzere konu üç temel başlığı barındırmaktadır. Konuyla ilgili rivayetlerin tahririni yaparak derinlemesine temas etmek malumun ilanı olacağından sadece ulaşılan neticeler aktarılacak, detaylı bilgi için ilgili çalışmalara yönlendirilecektir. Ancak yasağın hadis yazımından ziyade müdrec kıraatlerle alakalı olduğunun tespit edilmesi için gerekli olan rivayetler ve bunlar hakkında yapılan değerlendirmeler zikredilecektir. Sonrasında bu rivayetlerde geçen önemli lafızlar tahlil edilecektir.

1.1. Hadislerin Yazılmasını Yasakladığı Varsayılan Rivayetler

Konu hakkında varit olan rivayetlerde Hz. Peygamber'in, sözlerinin yazılmasını yasakladığı ve buna izin verdiği ile alakalı birbirine muarız olan rivayetlerde kronolojik olarak yazma yasağının, izinden önce olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in, sözlerinin yazılmasını yasaklayan rivayetlerin temelini oluşturan rivayetler Zeyd b. Sâbit, (öl. 45/665), Ebû Hüreyre (öl.58/678) ve Ebû Saîd el-Hudrî 'den (öl. 74/693-94) gelmektedir.

Sahâbî râvîlerden vefat tarihine göre kronolojik olarak ilk rivayet Zeyd b. Sâbit'ten gelmektedir: "Bir gün Zeyd, Muâviye'nin (öl. 60/680) yanına geldi ve bir hadis zikretti. Daha sonra Muâviye, bir adam çağırdı ve bu hadisi yazmasını istedi. Bunun üzerine Zeyd 'Rasûlüllâh (s.a.v.), bize hadislerinden herhangi bir şeyi yazmamızı yasakladı. (نهى أن نكتب) ' dedi ve yazılanı imha etti."

Bu rivayet, ilk olarak Ahmed b. Hanbel'in *Müsnedinde*, sonra Ebû Dâvûd'un *Süneninde* geçmiş, hicrî beşinci asırdan sonraki eserlerde de yedi farklı isnad ve birbirlerine yakın lafızlarla nakledilmiştir.⁴ Senetlerin tamamında bulunan el-Muttalib b. Abdullah b. Hantab,

Çalışması", *İslami İlimler Dergisi* 6/2 (2011), 3-27; Hüseyin Hansu, "Fuat Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı: Yazılı Rivayet Teorisi ve Etkileri" 5/1 (2019), 67-89; Ahmet Özdemir, "Uluslararası Dengbêjlik Kültürü ve Dengbêjler", *Sözlü ve Yazılı Kültür Arasında Hadis Rivayeti* (Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2019); Muhittin Düzenli, "Hadis Kitâbeti Karşıtlığının Tarihi Arka Planı", *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (Haziran 2023), 521-550; Nihat Şahin, *Oryantalistlerin Hadislerin Yazılması Konusundaki Görüşleri ve Hadislerin Yazılmasına Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Hakkari Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

³ Nasır b. Suûd el-Kasamî, *el-Kıraatü'l-müdrece mefhûmuhâ ve eserühâ* (Suudi Arabistan: Dâru Küñûzi İşbîliyyâ, 2012); Mustafa Hamurlu, "Müdrec Kıraatlerin Tefsirle ilişkisi ve Anlam Üzerindeki Etkisi", *İlahiyat Akademisi* 20 (Aralık 2024), 243-262; Muzaffer Ekrem Küçükturgut, *Semantik Açından Kıraatlerde "Müdrec" Kavramı* (Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Muzaffer Küçükturgut-İrfan Çakıcı, "Kıraat ilminde Müdrec Olgusu", *Hikem: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (2024), 17-38; Mehmet Efendioğlu, "Müdrec", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Âdil Mürşid vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 35, 456; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnâvut vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-

rivayette bulunduğu Zeyd b. Sâbit'e yetişememiştir.⁵ Dolayısıyla hadis münkati⁶ olup zayıf sayılmıştır.⁷

Hadislerin yazılmasını yasaklayan ve konu ile alakalı değineceğimiz ikinci rivayet Ebû Hüreyre'den (öl. 58/678) nakledilmiş olup şu şekildedir: Atâ b. Yeşâr'dan (öl. 103/721) rivayetle Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle demiştir: “Bir ara otururken Rasûlüllâh'tan (s.a.v.) duyduklarımızı (ما نسمع من النبي) yazıyorduk. Derken Hz. Peygamber yanımıza geldi ve ‘Bu yazdığınız şeyler nedir?’ diye sordu. Biz de: ‘Senden duyduklarımızdır (ما نسمع منك)’ dedik. Bunun üzerine o, şöyle buyurdu: ‘Allah'ın kitabı ile beraber başka bir kitap daha mı? Allah'ın Kitabı'na başka bir şeyi karıştırmayın, ona karşı sadık olun.’ Sonra Ebû Hüreyre dedi ki: “Bunun üzerine onları yüksek bir tepede toplayıp ateşte yaktık.” Sonrasında ‘Ey Allah'ın Rasûlü! Senden hadis nakledelim mi? (يا رسول الله أُنْتَحَدُّثُ عَنْكَ)’ diye sorduk. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: ‘Evet, benden hadis nakletmenizde bir sakınca yoktur (نعم تحدثوا)’. Ama her kim bana kasten yalan isnat ederse cehennemdeki yerini hazırlasın.’ Daha sonra ‘Peki İsrailoğullarından sözler nakledelim mi?’ diye sorduğumuzda ise ‘Nakledin onda da bir sıkıntı yoktur.’ şeklinde cevap verdi.”⁸

Bu rivayeti beşinci asra kadar Ahmed b. Hanbel dışında rivayet eden olmamıştır. Hicri beşinci asra gelindiğinde ise söz konusu rivayet Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) tarafından birbirine yakın manalarda dokuz farklı isnadla nakledilmiştir. Bu rivayetlerde *Müsned*'de geçenlerden farklı olarak Hz. Peygamber'in “Bu yazdıklarınız nedir?” sorusuna verilen cevap “Senden duyduğumuz hadislerdir/sözlerdir (أُحَادِيثُ نَسَمَعُهَا مِنْكَ)” şeklindedir.⁹ Rivayetin bütün senedlerinde bulunan Abdurrahman b. Zeyd, hadis münekkitleri tarafından eleştirilmiş ve hadis rivayeti bakımından zayıf olduğu konusunda icmâ edilmiştir.¹⁰

⁵ Âlemiyye, 2009), “İlim”, 24/3; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1983), 13/466; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Sa'd Abdülğaffar Ali (Kahire: Dâru'l-İstikâme, 2008), 35; Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *el-Medhal ilâ kitâbi's-Sünen*, thk. Muhammed Ziyâü'r-Rahmân el-Âzamî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kütübü'l-İslâmî, 2015), 406; İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u beyân'il-ilm ve fazlîhi* (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), 1/270. Hadisin detaylı değerlendirilmesi ve isnad şeması için bk. Muhittin Düzenli, *Hadislerin Yazım Serüveni* (Ankara: TDV Yayınları, 2024), 69-73.

⁶ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerhu ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1952), 8/359; İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 4/182; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/343; Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1983), 6/50.

⁷ Münkati' hadis; râvinin kendisinden hadis duymadığı bir kişiden rivayette bulunduğu hadistir. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-hadis*, thk. Nureddin İtr (Suriye: Dâru'l-fıkr, 1986), 57; Senedinde kopukluk bulunan her çeşit rivayet şeklinde de ifade edilen münkati' hadis, âlimlerin ittifakıyla zayıf sayılmış ve delil olarak kabul edilmemiştir. bk. Mehmet Efendioğlu, “Münkati'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/32/13.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/456 (Muhakkik Şuayb Arnavut'un notu).

⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17/156.

¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm* (Beyrut: İhyâü's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.), 29-32, 93.

¹¹ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *et-Târihu'l-kebir*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifü'l-Osmâniyye, ts.), 5/284; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 17/114; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, 5/233; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/269; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Muhammed Abdülmecid es-Selefi (Riyad: Dâru's-Sâmi'î, 2000), 2/57; Zehebî, *el-Muğnî fî d-du'afâ*, thk. Nureddin İtr (Katar: idâretü ehli't-türâs el-İslâmî, ts.), 2/380; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 17/114.

Dolayısıyla sened zincirinde tek kaldığı durumlarda hüccet değildir. Modern araştırmacılardan bazıları bu sebepten ötürü bahse konu rivayete itibar edilemeyeceğini söylerken¹¹ bazıları yukarıda bahsi geçen rivayetin şahidi sayıldığından dolayı senede zayıf, metne ise sahih hükmü vermiştir.¹²

Konu hakkında değineceğimiz son rivayet Ebû Saîd el-Hudrî tarafından nakledilmiş olup birbirleri arasında lafız farklılıkları bulunmaktadır. Rivayetler şu şekildedir.

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تَكْتُبُوا عَنِّي شَيْئًا إِلَّا الْقُرْآنَ، مَنْ كَتَبَ عَنِّي شَيْئًا سِوَى الْقُرْآنِ فَلْيُمَحِّضْهُ

Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayetle Rasûlüllâh (s.a.v.) şöyle demiştir: “Benden Kur’ân’dan başka hiçbir şey yazmayın. Kim benden Kur’ân’dan başka bir şey yazmışsa onu hemen imha etsin.”¹³

Bu rivayet ilk olarak Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*inde beş farklı tarikle nakledilmiştir ve hepsi de sahihtir.¹⁴ Toplamda ise 54 farklı isnadla gelmekte olup bunlardan 42 tanesinde herhangi bir sıhhat problemi bulunmamaktadır.¹⁵ Ancak rivayetin merfû mu yoksa mevkûf mu olduğu tartışmalıdır. Rivayetin mevkûf olmasını tercih eden İbn Hacer (öl. 852/1419), bunun yanlışlıkla Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ref edildiğini ifade etmektedir. Buhârî’nin bu rivayeti *Sahîh*ine almamasının gerekçesinin de bu olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶

Farklı varyantlarla aktarılan bu rivayetin birkaç tanesinde manaya etki eden bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kısaca onlara değinmek konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.¹⁷ İlk olarak Müslim’in rivayetinde yukarıda zikredilen metne ek olarak şu ziyade bulunmaktadır: “Ancak benden hadis nakledebilirsiniz. Bunda herhangi bir sakınca yoktur. Ama benim adıma -râvi Hemmâm dedi ki zannederim ki o (şeyh) şöyle dedi: - kasten yalan söyleyen kimse cehennemdeki yerini hazırlasın.

” (وَحَدَّثُونَا عَنِّي، وَلَا حَرَجَ، وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ - قَالَ هَمَّامٌ: أَحْسِبُهُ قَالَ - مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ).

¹¹ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fî'l-ḥadîsî'n-nebevî ve târîhi tedvînih* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980), 1/77.

¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17/157 (Muhakkik Şuayb Arnavut'un notu). Abdurrahman b. Zeyd hakkında yapılan değerlendirmeler için bk.- Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed (Halep: Dâru'l-Va'y, 1977), 2/229; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/108; Ukaylî, *Kitâbu'd-duâfâi'l-kebir*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 2/331; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Kitâbu'd-du'afâ* (Beyrut: Dâru'l-kalem, 2010), 102; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 17/116; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmiyye, 1993), 6/177.

¹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17/149.

¹⁴ Muhakkik Şuayb Arnavut'un notu, bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17/149, 151, 443; 18/84.

¹⁵ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmu'im Şelebî, ed. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 7/254; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr, *el-Musanneffî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 1/260; Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, “Mukaddime”, 42; Ebu Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned* (Beyrut: Dâru'l-Memun lit-Türâs, 1990), 2/466; İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 1/265; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn ve bi zeylihi et-Telhis li'l-Hâfiz ez-Zehebî*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 1/127; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-'ilm*, 28-32 (sekiz farklı tarikle); Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *el-Medhal*, 405; Beyhakî, Şu'abu'l-îmân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/293; Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 15/277.

¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/208; Muhittin Düzenli, “Kur’ân dışında benden hiçbir şey yazmayınız” Rivâyeti ile Hadislerin Yazılmasını Yasaklayan Diğer Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkîdi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 25.

¹⁷ Rivayetlerin detaylı değerlendirilmesi için bk. Düzenli, “Kur’ân dışında benden hiçbir şey yazmayınız” Rivâyeti ile Hadislerin Yazılmasını Yasaklayan Diğer Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkîdi”, 22-26.

¹⁸ Müslim b. Haccâc, Câmiu's-sahîh, (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, ts.), “Zühd”, 53/72.

İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849), Beyhakî (öl. 458/1066) ve Hatîb el-Bağdâdî'nin rivayetlerinden birinde ise Ebû Saîd el-Hudrî'nin ifadesi “Biz Kur’ân ve teşehhüt dışında bir şey yazmazdık (كُنَّا لَا نَكْتُبُ شَيْئًا إِلَّا الْقُرْآنَ وَالتَّشَهُدَ)” ziyadesi bulunmaktadır.

Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen ikinci rivayette ise o, “Yazmak hususunda Hz. Peygamber’den izin istedik, bize izin vermedi (اِسْتَأْذَنَّا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْكِتَابَةِ فَلَمْ يَأْذَنْ لَنَا)” şeklinde görüş beyan etmektedir.

Rivayet farklı kaynaklarda, on beş farklı isnadla zikredilmiştir.¹⁹ Bu rivayetlerden dokuzu zayıf, ikisi hasen, üç tanesi de sahihtir. Lafız farklılığı olarak sadece üç farklı şahıs zamiriyle nakledilmiştir. Bazıları birinci tekil kişi zamiri ile “Ben Hz. Peygamber’den(s.a.v.) hadis yazma hususunda izin istedim. Ancak bana izin vermedi (اِسْتَأْذَنْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ, فَلَمْ يَأْذَنْ لِي)” bazıları birinci çoğul kişi zamiri ile “Biz Hz. Peygamber’den (s.a.v.) yazma hususunda izin istedik. Ancak bize izin vermedi (اِسْتَأْذَنَّا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ, فَلَمْ يَأْذَنْ لَنَا)” bazıları da üçüncü çoğul kişi zamiri ile “Onlar Hz. Peygamber’den (s.a.v.) yazma hususunda izin istediler. Ancak onlara izin vermedi (اِنْهُمْ اسْتَأْذَنُوا النَّبِيَّ فِي أَنْ يَكْتُبُوا عَنْهُ فَلَمْ يَأْذَنْ لَهُمْ)” şeklinde nakledilmiştir.²⁰ Bu üç rivayetten ilki zayıf, son ikisi sahih olanlar arasındadır.

Rivayetlerin medarı olan sahâbî Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-94), hicretin 3. Yılında vuku bulan Uhud savaşında on üç yaşındaydı.²¹ Bu da gösteriyor ki rivayet, âyetlerin nazil olmaya devam ettiği bir dönemde vârid olmuştur. Bu rivayetler bir bütün halinde düşünüldüğünde birkaç husus dikkat çekmektedir. Şöyle ki ilk rivayette Kur’ân dışında bir şey yazmayanın emri nekre olarak “شَيْئًا” kelimesiyle ifade edilmiştir. Yani Kur’ân dışında hiçbir şeyin yazılmaması yönündeki emri salık vermektedir. Aynı rivayetin bir tarikinde umumi manada yazım yasaklanıp sadece hadis yazımına izin verilirken diğer bir tarikinde ise Kur’ân ile beraber teşehhüd²² dışında bir şeyin yazımı yasaklanmıştır. Teşehhüd, Kur’ân’dan ya da herhangi bir kıraat vechinden olmadığına göre Hz. Peygamber’in sözüdür. Şu halde hadis yazımına izin veren rivayetlerin öncüsü niteliğinde söylenmiş olmalıdır.

Ebû Saîd el-Hudrî tarafından nakledilen ikinci rivayetin farklı şahıs zamirleriyle nakledilmesi meseleyi karışık hale getirmektedir. Münekkitler tarafından yapılan değerlendirmelere bakıldığında bu husus zayıflık sebebi olarak görülmemiştir. Bunun sebebi sonuca etki etmemesi olarak görülebilir. Şayet bu izni isteyen Ebû Saîd el-Hudrî ise onun hiç hadis yazmaması gerekirdi. Hâlbuki o genç sahâbîlerin en fakihi olarak bilinir “imam” ve “Medine müftüsü” lakaplarıyla anılırdı. Rivayet ettiği 1170 hadis, 1000’den

¹⁹ Tirmizî, *el-Câmi’u’l-kebir*, thk. Şuayb Arnavut vd. (Beyrut: Dârü’r-Risâle el-‘Âlemiyye, 2009), “İlm”, 38/11; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Ebû Ca’fer Muhammed Lüveyn, *Cüz’ü fihi hadîsü’l-Masîsî Lüveyn*, thk. Ebû Abdurrahman Mis’ad b. Abdülhamid es-Sa’denî (Riyad: Advâü’s-Selef, 1997), 69; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü’l-ilm*, 32-33.

²⁰ Düzenli, *Hadislerin Yazım Serüveni*, 58-67; Rivayetlerin detaylı incelemesi için bk. Düzenli, “Kur’ân dışında benden hiçbir şey yazmayınız Rivâyeti ile Hadislerin Yazılmasını Yasaklayan Diğer Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkîdi”, 27-30.

²¹ İbn Abdülber, *el-İstî’âb fi ma’rifeti’l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü’l-Cil, 1992), 4/1671.

²² Teşehhüd, namaz kılarken ka’delerde Tahiyat duasını okuma anlamında bir fıkıh terimidir. Detaylı bilgi için bk. Fahrettin Atar, “Teşehhüd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 563-564.

fazla hadis rivayet eden ve müksirûndan²³ olan yedi sahâbî arasına girmiştir.²⁴ Eğer “biz” şeklinde izin istemiş ve verilmemişse o zaman kimlerle beraber izin istediği sorusu akla gelmektedir. Şayet Ebû Saîd el-Hudrî, “onlar” şeklinde kendisini soyutlayıp başkalarının izin istediğini naklediyorsa bu durumda yine onların kimler olduğu merak edilirken böylesine önemli bir hususun sadece Ebû Saîd el-Hudrî tarafından nakledilmiş olması ilginçtir. Kanaatimize göre burada da göz ardı edilen husus Hz. Peygamber’in, Kur’ân dışında nelerin yazılmasını yasakladığıdır. Sahihliği hususunda bir problem olmayan rivayetler, hadis yazımının yasaklanmasına yönelik olduğu şeklinde değerlendirilerek tevیل edilmiştir. Ancak bu nehiy, hadislerin yazılmasını kapsasa da daha sonradan yazım serbest bırakıldığı için bu konuda işlevini yitirmiştir. Dolayısıyla asıl değinilmesi gereken husus, Hatîb el-Bağdâdî’nin “Nehiy, Kur’ân’ı Kerim’e benzeyen şeylerin yazılması”²⁵ şeklinde ipucu verdiği ve Kur’ân’dan olmayan bir şeyin Kur’ân diye yazılmasının yasaklanması mevzudur. Ebû Saîd el-Hudrî’den nakledilen sahih rivayetlerin hiçbirinde “Hadis yazmayın” şeklinde bir nehiy geçmemektedir. Dolayısıyla ondan nakledilen rivayetlerdeki yasağın, hadislerin yazılmasına yönelik umumi bir yasak olarak değerlendirilmesi hem hadisin muhtevası hem de tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. O halde bu rivayetten, Hz. Peygamber’in söz konusu nehiy ifadesini vahiylerin yazılı olduğu sayfalar için kullanmış olabileceğini ve âyetlerin yazılı olduğu sahifelere bir başka şeyin yazılmaması talimatı verdiği anlaşılmaktadır.²⁶

Ayrıca bu rivayetlerde dikkat çeken husus konuya medar olan “شيئا” kelimesinin nekre olarak gelmesi ve “hiçbir şey” manasını ifade etmesidir. Yani Hz. Peygamber’in, hadis yazılmasını nehyetmese bile okuduğu kıraatler dışında başka bir kıraatin yazılmasını kesin olarak yasakladığı söylenebilir. Zira bu şekilde nakledilen kıraat vecihleri şâz ya da müdrec olarak kayda geçmiş ve dikkate alınmamıştır. Burada işaret edilmesi gereken diğer bir husus da Müslim rivayetinde nehiyden sonra geçen “benden hadis nakledebilirsiniz (وَحَدَّثُوا عَنِّي)” ifadesidir. Buradaki “حَدَّث” benden “hadis nakledebilirsiniz” manasındadır. Bu ifade, her ne kadar “sözlü olarak nakledebilirsiniz” şeklinde anlaşılabilir de sonralarda ıstılah haline gelmiş ve ravinin duyduğu hadisi ister yazsın ister yazmasın sema lafzı olarak kabul edilmiştir.²⁷ Rivayetlerde “haddesenî ve haddesenâ” şeklinde makes bulan bu lafza, Hz. Peygamber’in bir bilgi vermesi veya bir olay anlatması anlamında sahâbeden itibaren sıkça rastlanmaktadır.²⁸ Bu iki terime II. (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda kıraat, icâzet, münâvele, arz, kitâbet, vicâde ve i’lâm yoluyla alınmış hadisleri naklederken de yer verildiği görülmektedir. Özellikle Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732), İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742), Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Mâlik b. Enes (öl. 179/795) gibi âlimler söz konusu iki lafzın kıraat yoluyla alınan hadislerin rivayetinde kullanılmasında bir sakınca görmemiştir.²⁹ Özetle Hz. Peygamber’in bu ifadesi, hadis dışında Kur’ân’dan olmadığı halde

²³ Cemal Ağırman, “Müksirûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/532.

²⁴ Raşit Küçük, “Ebû Saîd el-Hudrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/223.

²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-ilm*, 93.

²⁶ Düzenli, “Hadis Kitâbeti Karşıtlığının Tarihî Arka Planı”, 26.

²⁷ Mahmud Tahhân, *Teyssîru mustalahi'l-hadis* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2010), 85.

²⁸ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Adil Mürsid vd., ed. Şuayb Arnavut (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2011), “Menâkıb”, 25; “Rikâk”, 35; “Fiten”, 13; Müslim, “İmân”, 230.

²⁹ Erdinç Ahatlı, “Tahdîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/391.

Kur'ân gibi anlaşılması muhtemel olan her şeyi kapsamaktadır. Dolayısıyla müdrec kiraatleri/sahâbe tefsirlerini de bu kapsamda düşünmek gerekmektedir.

Hadislerin yazılmasını yasaklayan rivayetlerden anlaşıldığına göre iki tanesi dışında diğerleri -kısmen mütâbî ve şahitleri olsa da- delil olma niteliği taşımamaktadır. O da ilk olarak zikredilen Ebû Musa el-Eş'arî rivayeti ile içinde "hadis" kelimesi geçmeyen Ebû Saîd el-Hudrî rivayetleridir. Sahih olan bu rivayetlerde ise hadislerin yazılmasının yasaklanması geçmemekle beraber Kur'ân'a alternatif bir kitap oluşturulmaması ve Kur'ân dışında hiçbir şeyin yazılmaması amaçlanmıştır. Zira o dönemde hem Kur'ân nazil olmaya devam etmekte hem de Kur'ân ve diğer yazılar aynı materyallere yazılmaktaydı.

1.2. Hadislerin Yazılmasına İzin Veren Rivayetler

Hız. Peygamber'in hadis yazımına izin verdiği rivayetler, yasakladığı şeklinde yorumlanan rivayetlere göre daha açıktır. Zira ilk dönemlerden itibaren konu hakkında fikir beyan eden âlimler, yazma yasağının geçici bir süre olduğu konusunda hemfikirdir. Bunun en bariz göstergelerinden birisi yazma yasağının kıyamete kadar devam ettiğine dair bir görüşün ortaya atılmamasıdır. Genel kanaat hadis yazımının ilk zamanlar yasaklanıp sonraları serbest bırakılması yönündedir.³⁰

Hız. Peygamber'in sözlerinin yazılmasına izin veren rivayetleri; Hız. Peygamber'in bizzat yazdırması, yazmak isteyenlere izin vermesi, Hız. Peygamber'in sağlığında ve vefatından sonra sahâbenin yazması şeklinde üç başlık altında incelemek mümkündür.³¹

Hız. Peygamber'in bizzat yazdırmasına örnek olarak Medine anayasası,³² Necâşi'ye (öl. 9/630),³³ Bizans İmparatoru Herakleios'a (öl. 641/1244)³⁴ ve farklı toplumlara göndermiş olduğu mektuplar,³⁵ nüfus sayımı, imtiyaznameler ve valilere verilen talimatlar³⁶ zikredilebilir.³⁷

Hız. Peygamber'in yazmak isteyenlere izin vermesinin en meşhur örneği ise Abdullah b. Amr b. Âs (öl. 65/684-85) ile Ebû Şâh³⁸ rivayetleridir. Nitekim Abdullah b. Amr, Hız.

³⁰ Bu konuda zikredilecek derli toplu kaleme alınan ilk eser Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyidü'l-İlm* isimli eseridir. Dolayısıyla gerekli bilgi için yer yer atıfta bulunduğumuz bu esere bakılabilir. Bunun dışında modern dönem çalışmalarında da konu etrafıca ele alınmıştır. bk. Hadislerin yazılmasına izin veren rivayetlerin tespit ve değerlendirilmesi için bk. Muhammed Hamidullah, "Hız. Peygamber ve Sahâbe Devrinde Kitabet Sanatı", çev. Yusuf Ziya Kavaççı, *İslam Medeniyeti* 25 (25 Ekim 1972), 2-10; Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", 100-118; Ahmet Yücel, "Kitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002); Cemal Ağırman, "Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitabet Meselesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 155-168; Güray Yapar, *Hadislerin Yazılı Malzemeye Dönüştürülme Süreci* (Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2005), vd.

³¹ Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", 100.

³² İbn Zencûye, *el-Emvâl*, thk. Şâkir Zib Feyyâz (Mekke: Câmia'tü Ümmü'l-Kurâ, 1986), 331; Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 8/106; Muhammed Hamidullah, *Mecmûâtü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevi ve'l-hilâfe* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1983), 59; Murat Akarsu, "Medine Sözleşmesi'nin Anayasallığı", *İnsan Çalışmaları Dergisi* 1/2 (2018), 306-314.

³³ Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 43.

³⁴ Buhârî, "Bed'ül'l-vahy", 7; Müslim, "Cihâd", 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/198; Ebû Dâvûd, "Edeb", 128; Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 107-110.

³⁵ Ebû Dâvûd, "Harâc", 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/344; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/452; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 7/50, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 5/52; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/50.

³⁶ Muhammed Hamidullah, *Sahifetü Hemmâm b. Münebbih* (Dimeşk: Matbaa'âtü'l-cem'i'l-ilmî'l-Arabî, 1953), 8-11.

³⁷ Hız. Peygamber'in yazdığını söylediği diğer mektuplar için bk. Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 57-360.

³⁸ Yemenli sahâbî Ebû Şâh'ın vefat tarihi bilinmemektedir. Detaylı bilgi için bk. Abdullah Aydın, "Ebû Şâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/ 232.

Peygamber'in sözlerini yazma hususunda çok istekli davranmıştır. Bazı sahâbîlerin "Rasûlüllâh (s.a.v.) da bir insandır. Kızgın ve neşeli olduğu durumlar olur. Her işittiğini yazma" şeklindeki itirazlarını Hz. Peygamber'e arz etmiş O da Abdullah'a "Yazmaya devam et" buyurmuştur. Bunun üzerine Abdullah "Sinirli ve neşeli olduğunuz durumlarda söylediklerinizin hepsini yazayım mı?" diye sorunca Hz. Peygamber eliyle mübarek ağzını işaret ederek "Yaz, *nefsim kudret elinde bulunana yemin olsun ki buradan haktan başka bir şey çıkmaz.*"³⁹ buyurup yazmasına izin vermiştir. Bu rivayet dört farklı isnadla nakledilmiştir. Bunlardan Ahmed b. Hanbel, Hâkim ve Ebû Dâvûd'un rivayetleri sahihtir.⁴⁰ Diğer tariklerde zayıf ve hasen olanlar olsa da mütâbî ve şahidlerle beraber delil olma hüviyeti kazanmaktadır.⁴¹

İkinci rivayette nakledildiğine göre ise Rasûlüllâh (s.a.v.), Mekke'nin fethinin ertesi günü devesinin üzerinde insanlara hitap etti. Sonrasında Yemenli sahâbî Ebû Şâh "Ya Rasûlallâh! bu konuşmayı benim için yazar mısın?" dedi. Bunun üzerine Rasûlüllâh (s.a.v.), "Bunu onun için yazın" buyurdu.⁴² Sıhhati hakkında herhangi bir ihtilaf bulunmayan bu rivayetin isnadı Şeyhain (Buhârî ve Müslim) şartlarına göre sahihtir.⁴³

Bu rivayetlerin yanında Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) hafızasından şikâyetle bulunan sahâbîye "Hafızana elinle yardım et." demesi,⁴⁴ başka bir sahâbînin yazma isteğine "Yazmanızda bir sakınca yoktur."⁴⁵ şeklinde cevap vermesi, "İlmi yazarak kaydedin."⁴⁶ buyurması, ayrıca yazma talebinde bulunan başka sahâbîlere engel olmaması ve farklı sahâbîlerin sahifelerinin bulunması ya da hadis yazdıklarının bilinmesi⁴⁷ Hz. Peygamber'in sözlerinin yazılmasına müsaade ettiğini bildiren rivayetlerdir.

1.3. Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) birbirine zıt iki konuyu/hükmü barındıran bir söz söylemesi, başka bir ifadeyle kendisi ile çelişmesi mümkün değildir. Bu sebeple hadis alimleri zahirde birbirleriyle çelişiyormuş gibi gözüken rivayetlerin sebebini ortaya koymak ve bunları uzlaştırmak için birtakım metotlar belirlemiştir. Konumuz özelinde değerlendirecek olursak ilgili rivayetler yaygın ve en kısa ifadeyle "Hadislerin yazılması ilk zamanlarda yasaktı, sonraları serbest bırakıldı" şeklinde formüle edilse de birtakım farklı görüşler de serdedilmiştir.

³⁹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 9/49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*; Dârimî, "Mukaddime", 43; Hâkim, *Müstedrek*, 2/162; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-İlm*, 77-81.

⁴⁰ İsnadlar hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Muhakkik Şuayb Arnavut'un notu) 11/57.

⁴¹ Ravilerin detaylı değerlendirilmesi için bk. Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", 104-104.

⁴² Buhârî, *Sahih*, "İlim", 39 ve "Lukata", 7; Müslim, "Hâc", 447; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 90 ve Diyât", 4; Tirmizî, "İlim", 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/183.

⁴³ Rivayetin isnadlarının detaylı değerlendirmesi için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Muhakkik Şuayb Arnavut'un notu), 12/183.

⁴⁴ Tirmizî, "İlim", 12; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-İlm*, 65.

⁴⁵ Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983), 369; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-İlm*, 73.

⁴⁶ Râmihürmüzî, *Muhaddisü'l-fâsil*, 365; Hâkim, *Müstedrek*, 1/106; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-İlm*, 69; İbn Abdülber, *Câmî'u beyân'il-ilm ve fazlîhî*, 1/73.

⁴⁷ Sahifesi olan ve hadis yazımıyla ilgilenen sahâbe ve yazdıkları hakkında detaylı bilgi için bk. Hamîdullah, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, 17-22; A'zamî, *Dirâsât fî'l-ḥadîsî'n-nebevî ve târîhi tedvînih*, 1/92-142; Ahmed Abdurrahman es-Saviyyân, *Sahâifü's-sahâbe ve tedvîni's-sünneti'n-nebeviyyeti'l-müşerrefe* (Suudi Arabistan, 1990), 33-37; M. Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsî'l-Arabî* (Suudi Arabistan: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 1/119-121.

Hız. Peygamber'in sözlerinin yazılı olarak kaydı meselesi, sistematik olarak erken dönemlerden itibaren İbn Kuteybe'nin (öl. 276/828) *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, Râmhürmüzî'nin (öl. 360/971) *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyîdü'l-'ilm* ve İbn Abdilber'in (öl. 463/1071) *Câmi'u beyâni'l-'ilmi ve Fazlihî* gibi eserlerde ele alınmıştır.

İbn Kuteybe, Hız. Peygamber'in sözleriyle ilgili birbiriyle çelişir gibi görünen rivayetleri iki şekilde açıklamaktadır: Birincisi, bu durum Sünnetin, Sünnetle neshidir. Yani Hız. Peygamber ilk zamanlar sözlerinin yazılmasını yasaklamıştı. Ancak sonrasında sünnetin hafıza ile tespitini aşacak seviyede çoğalması üzerine sözlerinin yazılmasına izin verdi. İkincisi ise Hız. Peygamber'in sözlerinin yazılması izninin, okuma yazmayı çok iyi bildiği için Abdullah b. Amr'a (öl. 65/684) mahsus olmasıdır. Abdullah b. Amr dışındaki diğer sahâbeden yazı bilenler azdı. Hız. Peygamber (s.a.v), hata yapacaklarından korktuğu için onları yazmaktan menetti.⁴⁸ Ancak İbn Kuteybe'nin ikinci izahı eleştirilmektedir. Zira Abdullah b. Amr'dan başka sahâbe içinde çok iyi okuma yazma bilenler vardı. Her ne kadar ilk dönemlerde hadis yazımının yasaklandığı söylene de ondan başka hadis yazan sahâbe, Kur'ân ayetlerini yazan vahiy katipleri vardı. Bu açıdan bakıldığında hadis yazması yasaklanan kişilerin Kur'ân yazmalarına müsaade edilmesinin çelişkili bir durum olduğu söylenebilir.⁴⁹

Râmhürmüzî, "yazıya güvenilip ezberi ihmal etme endişesinden dolayı hadislerin yazılması gerektiği" görüşüne katılmamaktadır. Ancak ona göre de rivayetlerin çoğalıp isnadın uzaması, unutkanlığın yaygınlaşması vb. sebeplerden dolayı ilmin yazılması daha evla olup yazının gerekliliğini ifade eden deliller daha kuvvetlidir.⁵⁰

Hâtib el-Bağdâdî ise rivayetlerin yazılması konusunu ilk olarak⁵¹ müstakil bir eserde ele alıp meseleyi etrafıca işlemiştir. O, başta ilmin yazıyla kayda geçirilmesine dair Kur'ân-ı Kerîm'den birçok ayetle delil getirir.⁵² Eserinde naklettiği rivayetlerden çıkardığı hükümleri şu şekilde özetleyebiliriz: Hız. Peygamber'in, ilk dönemlerde rivayetlerin yazılmasını yasaklaması belirli şahıslar, belirli zamanlar, özel durumlarla sınırlı ve birtakım usüllerin tespit edilmesine yöneliktir. Bu usüllerden ilki başka şeylerin Kur'ân'a benzetilmesi ve Kur'ân'ın ihmal edilmesi ya da Kur'ân'la beraber aynı malzeme üzerine yazılan şeylerin Kur'ân'la karıştırılma ihtimalidir.⁵³ İkincisi, yazıya güvenip ezberin terk edilmesi.⁵⁴ Üçüncüsü ise yazı vasıtasıyla rivayetlerin ehliyetsiz kimselerin eline geçme endişesidir.⁵⁵ Ancak bu ihtimaller ve endişeler ortadan kalkıp yazma ihtiyacı hasıl olunca rivayetlerin yazımına izin verilmiştir. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayetlerinden birinde nakledilen "Teşehhüdü yazardık" ifadesi bunu göstermektedir. Kur'ân dışında olduktan sonra teşehhüd ile diğer ifadeler arasında bir fark yoktur. Teşehhüd yazmak serbest ise diğer rivayetleri yazmak da serbest olmalıdır.⁵⁶

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (el-Mektebü'l-İslâmî, 1999), 412.

⁴⁹ Kasım Şulul, "Hadîsin İlk Yazılı Kaynakları veya Takyîdü'l-'ilm Meselesi", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 1/1 (2015), 192.

⁵⁰ Râmhürmüzî, *Muhaddisu'l-fâsil*, 386.

⁵¹ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: OTTO Yayınları, 2019), 53.

⁵² Örnek olarak bk. el-Bakara 2/282.

⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, 46.

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, 62.

⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, 66.

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, 93.

Birbirine zıt gibi görünen bu rivayetler hakkında muhaddisler ve onlardan nakilde bulunan modern hadis araştırmacılarının yaptığı tevilleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

a. Rivayetlerdeki yazma yasağı Kur'ân ayetlerinin inmeye başladığı dönemde Kur'ân'ın, Kur'ân olmayan yazılarla karışması endişesiyle verilmiştir. Yazma izni ise böyle bir tehlike olmadığı durumlardadır.

b. Yazma yasağı Kur'ân ile Kur'ân dışındaki diğer yazıların aynı şey üzerine yazılması durumunda geçerlidir. İkisi farklı şeylere/nesnelere yazılıyorsa yasak söz konusu değildir.

c. Yazma yasağı önce gelmiştir. Yazma izni ise daha sonra verilmiştir. Dolayısıyla daha sonra Kur'ân ile karışma korkusu ortadan kalkıp Kur'ân yazımına izin verilmesiyle yasak hükmü neshedilmiştir.

d. Yazma yasağı, hafızası zayıf olup yazıya güvenen kişiler için geçerli iken, yazım izni ise bu durumda olmayanlar içindir.⁵⁷

Buraya kadar hadislerin yazılması ve yasaklanmasıyla ilgili rivayetler kısaca açıklanmaya çalışıldı. Özetle muhaddisler, hadislerin yazılması gerektiğini hararetle savunmuşlardır. Şu halde yazma yasağını ifade eden rivayetler lafız ve mana olarak neshedilmiş midir? yoksa bu rivayetin kastettiği başka mana(lar) var mıdır? Rivayetleri açıklarken satır aralarında verilen bilgilerle anlatmak istediğimiz yazma yasağının Kur'ân dışındaki yazıların Kur'ân'la karışma endişesinden kaynaklı olduğudur. Bu hususun anlaşılması için hadisler dışında Kur'ân'la aynı yere yazılan açıklamaları ifade eden müdrec kıraatler konusuna değinmek çalışmanın temel amacını ortaya koyacaktır. Ayrıca bir taraftan müdrec kıraatlerin hadislerin yazılması konusuyla irtibatını ortaya koyarken diğer taraftan meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

2. Müdrec Kıraatler

İslam tarihi boyunca Hz. Peygamber'in sözlerinin yazılması meselesi kahir ekseriyetle hadis olarak algılanmış, birkaç yorum dışında bunun Kur'ân açıklamaları ya da müdrec kıraatler hakkında da olabileceği hususuna yeteri kadar temas edilmemiştir. Önceki bölümde hadis yazımının yasaklanması yönündeki değerlendirmeler incelenmişti. Bu başlık altında da Hz. Peygamber'in yazım yasağının kapsamında olduğu düşünülen müdrec kıraatler hakkında genel bir bilgi verilecek, sonrasında da rivayetlerin bu konu kapsamına girmesi meselesi mercek altına alınacaktır.

2.1. Kavramsal Çerçeve ve Tarihsel Süreç

Müdrec kıraat, "Tefsir amacıyla kıraate yapılan birtakım eklemelerdir."⁵⁸ İbnü'l-Cezerî'ye (öl. 833/1429) göre sahâbenin bazı okuyuşları tefsir etme ve açıklama mahiyetinde

⁵⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlî muhtelifi'l-ḥadîs*, 287; Râmhürmüzî, *Muhaddisü'l-fâsıl*, 379; Mâzerî, *el-Mu'lim bi fevâidi Müslim*, thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1991), 3/385; Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb Arnavut (Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980), 1/297; İbnü'l-Mülakkîn, *Şevâhidü't-tevzîh fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*, 3/560; İbnü'l-Mülakkîn, *el-Muknî' fi 'ulûmi'l-ḥadîs*, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cedî' (Suudi Arabistan: Dâru'l-fevâz, 1992), 1/337; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 181; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/218; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Muhammed el-Faryâbî, Riyad: Dâru Taybe, ts, 2/105; Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdû's-sârî li şerhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Matbaati'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1323), 1/207; Ağırman, "Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi", 159; Yapar, *Hadislerin Yazılı Malzemeye Dönüştürülme Süreci*, 54.

⁵⁸ Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Lübnan: Mektebetü Lübnân, 1996), 2/1502.

yaptığı bazı eklemelerdir.⁵⁹ Daha kapsamlı bir tanıma göre “Kur’ân metninin aslından olmayıp sahâbe tarafından tefsir maksadıyla âyetlerin arasına yazılan ve daha sonra bazılarınca Kur’ân’dan olduğu zannedilen okuyuşlardır.”⁶⁰ Ancak müdrecin kıraat terkibi için efradını câmi‘, ağıyarına mani olabilecek bir ıstılah anlamı ortaya koyabilmek adına öncelikle mahiyetinin bilinmesi önem arz etmektedir. Zira müdrec okuyuşların, kıraat birikimi kapsamında değerlendirilmesi tartışmalı bir konudur. Öncelikle müdrec teriminin hadis ilminden alındığını belirtmek gerekmektedir. Bu hususu söz konusu kıraatleri ilk defa müdrec diye isimlendiren Süyûtî (öl. 911/1505) dile getirmektedir.⁶¹ Zira hadis alimlerine göre müdrec hadis, senedinde veya metninde bir fazlalık bulunan hadistir.⁶² Örneğin “فَكَانَ اللَّحْنُ” rivayetinin⁶³ sonunda bulunan “يَلْحَقُ بِغَارٍ جَرَاءٍ، فَيَتَحَنَّنُ فِيهِ قَالَ: وَاللَّحْنُ اللَّعْبُ” ifadesi ravi İbn Şihâb ez-Zührî’nin idracıdır.⁶⁴

Hz. Peygamber, Kur’ân dışında başka bir şeyin Kur’ân’la aynı malzeme üzerine yazılmasını yasaklayınca bazı sahâbîler şahsi mushaflar edinmiştir. Söz konusu şahsi mushaflarına Kur’ân’ı yazmaya başlayan sahâbe bu esnada âyetlerin önüne veya arkasına tefsir mahiyetinde birtakım açıklamalar ekliyordular. Bu mushaflar hem sûre tertibi açısından farklı oldukları hem de bazı şahsi notlar barındırdıkları için, “İbn Mes’ûd’un Mushafı, Âişe’nin (öl. 58/678) Mushafı, Übey b. Ka’b’in (öl. 33/654 [?]) Mushafı” şeklinde sahiplerinin isimleriyle anılıyordu.⁶⁵ Yazdıkları bu açıklamalar ise yine kendilerine nispet edilerek “İbn Mes’ûd’un kıraati, Übey b. Ka’b’in kıraati, Âişe’nin kıraati” şeklinde kıraat olarak nitelendirilmeye başlamıştı.⁶⁶

Mushaf sahibi sahâbenin yaptıkları bu eklemeler zamanla mushafın istinsahını zorunlu hale getirmiştir. Şöyle ki sahâbe, Kur’ân’ın nâzil olan lafzını doğrudan Hz. Peygamber’den (s.a.v.) aldıklarını yakinen bildikleri için bu notları Kur’ân’la karışma unsuru olarak görmemekteydi.⁶⁷ Devam eden süreçte ise söz konusu eklemeler bazı kimselerce zamanla Kur’ân’dan olduğu zannedilmeye başlayınca artık asıl metnin istinsah edilip İslâm devletinin belli başlı merkezlerine gönderilme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Ancak her ne kadar asıl metin devlet eliyle istinsah edildiyse de şahsi mushaflarda geçen farklılıklar, rivayetler aracılığıyla günümüze kadar tedavülde kalmaya devam etmiştir. İlk dönemlerde ıstılahî anlamda olmasa da zamanla bu eklemeler müdrec kıraatler diye isimlendirilmiştir.

⁵⁹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kirâati’l-‘aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabba (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-‘İlmiyye, ts.), 1/32.

⁶⁰ Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/429.

⁶¹ Süyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l- Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl (Mısır: el-Hey’et’u’l-Misriyyetu’l-Ammetu li’l-Kuttâb, 1974), 1/265; el-Kasamî, *el-Kıraatü’l-müdrece*, 23.

⁶² Mehmet Efendioğlu, “Müdrec”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020).

⁶³ Buhârî, “Tefsîr”, 444 (No. 4670).

⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/717.

⁶⁵ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü’l-mesâhif* thk. Muhibbuddin Abdü’s-Sübân (Beyrut: Daru’l-Beşâir, 2002), 2/284 vd.

⁶⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir terimleri sözlüğü* (İstanbul: MÜ İlahiyat fakültesi, 2009), 214.

⁶⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

⁶⁸ Konuyla ilgili genel bilgi için bk. İbn Ebû Dâvûd, *el-Mesâhif*, 1/207; Muhsin Demirci, *Kur’ân tarihi* (İstanbul: IFAY, 2014), 168; Ahmet Gökdemir, “Hicrî 1. Yüzyıl Kıraat İlmi Merkezleri”, *Hicrî I. Asırda İslâmî İlimler -I-* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 1/779-791; İdris Yiğit, *Temel Meseleleriyle Kıraat ve Tecvid İlminde Lahn Olgusu*, ed. Ali Öge (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 74 vd.

2.2. Müdrec Kıraatlerin Kur'ân'dan Sayılıp Sayılmaması

Müdrec kıraatler ile ilgili yapılan bu kısa bilgilendirmelerden sonra müdrec kıraat isimlendirmesine temas etmek yerinde olacaktır. Sahâbenin bu idracları zamanla “Müdrec okumalar, kıraat midir?” sorusunun zihinleri meşgul etmeye başlamasına sebep olmuştur. İşin aslı kıraat literatürü içerisinde ele alınan müdrec kıraatlerle ilgili örnekler incelendiğinde bunların açıklama mahiyetinde yapılan ziyadeler olduğu görülmektedir. Bu zaviyeden bakıldığında aslında müdrec okumalar kıraat değildir. Zira “kıraat” isimlendirmesi Kur'ân metninin okunuşu için kullanılmaktadır. Benzer bir durum mevzû hadisler için de geçerlidir. Öncelikle ifade etmek gerekir ki “hadis” ıstılahı Hz. Peygamber'in sözleri için kullanılmaktadır.⁶⁹ Mevzû hadis ise Hz. Peygamber'in söylemediği ancak sanki söylemiş gibi onun adına uydurulan sözlerdir. Bu sebeple haddi zatında “mevzû” ile “hadis” ifadesinin yan yana kullanılmaması gerekir. Ancak muhaddisler bu kullanımın sebepleri hakkında kâfi ve vâfi açıklamalar yapmışlardır.⁷⁰ Konu dışında olması hasebiyle detaya girmeden özetle söylemek gerekirse mevzû kelimesinin “arada hiçbir açıklık bırakmadan bir şeyi diğerine bitiştirip yapıştırmak” şeklindeki manasından hareketle “el-ḥadîsü'l-mevzû/mevzû hadis” tamlaması, “Hz. Peygamber'e ait olmayan sözlerin onun ağzından uydurulması” manasında mecazi olarak kullanılmıştır.⁷¹ Benzer şekilde müdrec ifadeler de kıraat disiplini içerisinde ele alındığı için kıraat denilmiştir.⁷² Müdrec kıraatler hakikatte Kur'ân'dan olmayıp tamamıyla açıklama mahiyetinde yazılan şahsi notlar olması hasebiyle “el-kıraatü't-tefsiriye” diye de anılmaktadır. Mesela Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl. 55/675), Nisâ sûresinde geçen “وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ”⁷³ ayetine “مِنْ أُمِّ” lafzı ziyade ederek “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا”⁷⁴ şeklinde okumuştur.⁷⁵ Yine onun Bakara sûresinde geçen “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا”⁷⁶ ayetinin sonuna “فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ”⁷⁷ şeklinde ilave yaparak okuması buna örnektir.⁷⁸ Aynı şekilde Zübeyr b. Avvâm'ın (öl. 36/656)⁷⁹ “وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ”⁸⁰ ayetine yaptığı “بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ”⁸¹ ilavesi de bu kabildendir. Söz konusu ziyadeler sadece sahâbeyle de sınırlı değildir. Mesela tâbiînin

⁶⁹ Bazı âlimler, hadis teriminin kapsamını daha da genişleterek sahâbe ve tâbiînin sözlerini de hadis kapsamına almışlar ve Hz. Peygamber'e ait olan hadislerle merfû, sahâbeye ait olanlara mevkuḡ, tâbiîne ait olanları da maktû hadis diye isimlendirmişlerdir. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziḡ*, 7/33; Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1997) 15/27-64.

⁷⁰ İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiretü'l-mevzû'ât* (Mısır: Matba'atü's-sa'âde, 1905); Cûzekânî, *Eḥâdisü'l-ebâtil ve'l-menâkir ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firrevâî (Riyad: Dârü's-Sâmi'î, 2002); İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Kitabü'l-Mevzû'ât* (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966); Süyûtî, *el-Leâliü'l-mesnûa* (Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 1996); Fettenî, *Tezkiretü'l-mevdû'ât* (Kahire: İdâretü't-Tıbbâ'ati'l-Münire, 1343); Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevdû'a*, thk. Muhammed b. Lütfi es-Sabbağ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1971).

⁷¹ M. Yaşar Kandemir, “Mevzû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/493 Detaylı bilgi için ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tesisleri, 2021).

⁷² Demirci, *Tefsir terimleri sözlüğü*, 214.

⁷³ en-Nisâ 4/12.

⁷⁴ Zûrkânî, Muhammed b. Abdulazim, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatu İsa, 1943), 1/431.

⁷⁵ el-Bakara 2/198.

⁷⁶ Buhârî, “Hacc”, 149 (No. 1681).

⁷⁷ Ali İmrân 3/104.

büyüklerinden olan Hasan-ı Basrî'nin “وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا”⁷⁸ şeklindeki Kur’ân metnine “الْوُرُودُ الدُّخُولُ” şeklinde yaptığı tefsir mahiyetindeki ilavesi buna örnek olarak gösterilebilir.⁷⁹ Müdrec kıraatler harf, kelime veya cümle olmak üzere üç şekilde vuku bulmaktadır.

a. Harf ziyadesi: İbn Mes’ûd’un “وَالْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا”⁸⁰ şeklinde olan Bakara sûresi 177. âyetindeki “بِعَهْدِهِمْ إِذَا” kelimelerinin arasına “عنه” harf-i cerini ekleyerek “وَالْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ عَنْهُ إِذَا عَاهَدُوا” şeklinde okuması buna örnek olarak verilebilir.⁸¹

b. Kelime ziyadesi: Übey b. Ka’b’in “رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ”⁸² şeklinde olan Bakara sûresi 129. âyetindeki “فِيهِمْ” lafzının arasına “آخِرِ” kelimesi ekleyerek “رَبَّنَا وَابْعَثْ فِي آخِرِ فِيهِمْ” şeklinde okuması buna örnektir.⁸³

c. Cümle ziyadesi: Hz. Âişe ve Hz. Hafsâ’nın (öl. 45/665 [?]) “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ”⁸⁴ şeklinde olan Bakara sûresi 238. âyetindeki “صَلَاةِ الْوُسْطَى” ifadesinden sonra “صَلَاةِ الْعَصْرِ” şeklide açıklama mahiyetinde yaptıkları cümle ilavesi bu kabildendir.⁸⁵

Konu ile ilgili açıklamada bulunan alimlerin genelinin hemfikir olduğu nokta bu kıraatlerin birer tefsir mahiyetinde olduğu gerçeğidir. Mesela kıraat alimi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) bahsi geçen metin farklılıklarına değinirken bunların sahâbe tarafından iki kapak arasına alınan şahsi mushafların tevili istihsad ve manalarını beyan için olduğunu ifade etmektedir. Bahsettiğine göre şahsi mushaflarda bu gibi vakıalar çoktur ve bunların yazılış sebebi Kur’ân’ı açıklamaktır. Ayrıca sahâbe ve tâbiîn tarafından yapılan bu ilavelerin tefsir bakımından daha kuvvetli olduğunu söyleyerek bu tür eklemelerin faydalı yönüne dikkat çekmektedir.⁸⁶

Fahreddîn er-Râzî de (öl. 606/1210) müdrec kıraatleri tefsir olarak nitelemektedir. Örneğin el-Asr sûresinin ilk âyetine “وَالْعَصْرِ وَتَوَائِبِ الدَّهْرِ” tarzında yapılan eklemeye kılınan namazın sahih olmadığı ifade etmektedir. Ona göre bu şekilde okuyuş tefsir amaçlıdır.⁸⁷

Nevevî (öl. 676/1277) ise bu konuda kesin ve açıklayıcı ifadeler kullanmaktadır. Ona göre İbn Mes’ûd’dan nakil ehline sabit olmayan birçok müdrec kıraat rivayeti nakledilmektedir. Resm-i mushafa muhalif olarak nakledilen bu rivayetler bir takım hüküm ve açıklamalardır. Şüphesiz İbn Mes’ûd, bunların Kur’ân olmadığını bilmekteydi. Ancak bununla beraber şahsi mushafını her şeyi yazabileceği bir sahife gibi görmekteydi. Devamında da Hz. Osman’ın bu

⁷⁸ Meryem 19/71.

⁷⁹ Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1/431.

⁸⁰ el-Bakara 2/177.

⁸¹ İbn Haleveyh, *Muhtasar fi şevâzi’l-Kur’ân min kitâbi’l-bedî* (Kahire: Mektebetü’l-Mütennebî, ts.), 18.

⁸² el-Bakara, 2/129

⁸³ Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Cami’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm İtfeyyîş (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1964), 2/131.

⁸⁴ el-Bakara 2/238.

⁸⁵ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm *Fezâ’ilü’l-Kur’ân*, thk. Mervân el-Atiyye vd. (Beyrut-Şam: Dâru İbn Kesîr, 1995), 325.

⁸⁶ Kâsım b. Sellâm, *Fezâ’ilü’l-Kur’ân*, 325.

⁸⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1999), 32/277.

mushafı yasakladığını, bundaki gayesinin de bu tür müdrec ifadelerin zamanla Kur'ân olduğu zannını doğuracağı endişesi olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸

Ebû Hayyân (öl. 745/1344) de aynı şekilde İbn Mes'ûd ve diğer sahâbîlerden mushafa muhalif olarak rivayet edilen farklılıkların tefsir mahiyetinde açıklamalar olması gerektiğini söylemektedir. O, İbn Mes'ûd'un çoğunluğa muvafık olan ve müdrec ifadeleriyle karışmadan bizlere tevatürle ulaşan kıraatlerinin de olduğunu ifade etmektedir.⁸⁹ Tefsirinin birçok yerinde bunların açıklama mahiyetinde olduğu ısrarla vurgulamaktadır.⁹⁰

Söz konusu kıraatleri tefsir olarak niteleyen başka alimler de bulunmaktadır. Mesela İbn Atıyye'ye (öl. 541/1147) göre İbn Mes'ûd'un şahsi mushafına tefsir mahiyetinde yazdığı şeyler bazılarınca Kur'ân zannedilmiştir. O yüzden alimler onun mushafıyla okumaktan kaçınmıştır.⁹¹ Kurtubî'ye (öl. 671/1273) göre sahâbe ve tabiinden rivayet edilen “falanca şöyle okudu filanca böyle okudu” tarzındaki ifadeler açıklama ve tefsir mahiyetindedir. Yoksa bu tür okuyuşlar Kur'ân değildir.⁹² Aynı şekilde İbn Hacer'e göre de senedi sahih olup, resm-i mushafa muhalif olan müdreclerin her ne kadar senetleri sahih olsa da bunlar Kur'ân sayılmazlar. Muhtemelen bunlar Kur'ân'a iştirilen ve zamanla mushaftan olduğu zannına sebep olan açıklama mahiyetindeki notlardır.⁹³ İbn Hacer başka bir yerde de İbn Abbas'ın (öl. 68/687) “فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” okuyuşunun farklı alanlarda delil olabileceği ancak söz konusu okuyuşun senedi sahih olup Kur'ân olmayan şaz farklılıklardan olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴

Yine konu ile ilgili olarak İbn Abbas'ın öğrencilerinden Mücâhid b. Cebr'in (öl. 103/721) tefsirî kıraatler hakkındaki sözleri aktarılmaya değerdir. Onun; “Şayet İbn Mes'ûd'un kıraatini okumuş olsaydım İbn Abbas'a Kur'ân'la ilgili sorduklarımın çoğuna ihtiyaç duymazdım” dediği rivayet edilmiştir.⁹⁵

Bahru'l-'ulûm el-Leknevî'ye (öl. 1225/1810) göre Âsım (öl. 127/745), Hamza (öl. 156/773), Kisâi (öl. 189/805) ve Halef (öl. 228/844) gibi kıraat imamlarının senedi İbn Mes'ûd'a dayanmaktadır. Şayet İbn Mes'ûd'dan müdrec olarak rivayet edilen farklılıklar Kur'ân olsaydı bu imamların bunu nakletmesi gerekecekti. Oysa vakıa bunun aksinedir. Bu durumda söz konusu sahâbîden rivayet edilen müdrec okumalar tefsir amacıyla yazılmış notlardır. Bunları rivayet edenler ise konu hakkında derin bir bilgiye sahip olmadıkları için bunun Kur'ân olduğu vehmine kapılmışlardır.⁹⁶

Yakın dönem âlimlerinden olan Muhammed Hüseyin ez-Zehabî (1915/1977) eserinde konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Doğru olan bu idracların kıraat olarak kabul edilmemesidir. Zira sahâbe şahsi Mushaflarına yazdıkları Kur'ân metninin yanına tefsir mahiyetinde yaptıkları bu ziyadeleri yazmayı caiz görmekteydi. Zamanla bazıları bu müdreclerin sahâbe tarafından Hz. Peygamber'den (s.a.v.) kıraat olarak rivayet edildiği

⁸⁸ Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahihi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1976), 6/109.

⁸⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîr fî t-tefsîr*, thk. Sıtkı Muhammed Cemil (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2000), 1/260.

⁹⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 6/474, 489; 8/135.

⁹¹ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrarü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/48.

⁹² Kurtubî, *el-Camî*, 1/86.

⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/30.

⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/290.

⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî (Kahire: Daru'l-Hadîs, 2006), 5/268.

⁹⁶ Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâthi'u'r-rahamût fî şerhi Müsellemi's-sübût* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 2/12.

zannına kapıldılar.”⁹⁷ Buraya kadar aktarılan görüşlerin tamamını şöyle özetlemek mümkündür:

- a. Müdrecler kesinlikle Kur’ân dışı tefsir amaçlı notlardır.
- b. Sonradan gelenlerin bir kısmı bu farklılıkların Kur’ân’dan olduğu zannına kapılmıştır.
- c. Müdrec kıraatler şahsi mushaflarda geçmektedir ve okuyan kişiye nispet edilmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Hadis ilminde tartışılan konulardan birisi de Hz. Peygamber’in, sözlerinin yazılmasını yasaklaması ve serbest bırakması meselesidir. Mevzu sürekli hadisler ekseninde değerlendirilmiş ve Hz. Peygamber’in, Kur’ân metnini imla ettirdiği esnada asıl metne, tefsir mahiyetinde yapılan açıklamalarla/müdreclerle ilgili olabileceği gerçeği ise sadece satır aralarında cılız bir şekilde ifade edilmiş, derinlemesine araştırılmamıştır. Halbuki konuyla ilgili sahih kabul edilen rivayetler incelendiğinde söz konusu yasakta vurgu, Kur’ân metni ile karışır korkusuyla başka bir lafzın Kur’ân’la aynı yere yazılmasının yasaklanmasıdır. Zira konunun medarı olan rivayetlerin sadece iki tanesinde hadislerin yazılmasının yasaklandığını ifade etmektedir. Ancak bu iki rivayet zayıf sayılarak delil olmaya elverişli görülmemiştir. Kalan sahih rivayetler de ise sadece hadislerin yazımı yasaklanmamakla beraber yasaklanan husus Kur’ân’la karışma korkusuyla Kur’ân dışında mutlak olarak hiçbir şeyin yazılmamasıdır. Rivayetlerin muhtevası, vürûd sebebi ve zamanı da göstermektedir ki bu yasak Kur’ân’la karışma ihtimali olan ve Kur’ân diye yazılan yazılar yani müdrec kıraatlerdir. Zira “Bir şeyi başka bir şeyin içine sokuşturmak, içine koymak, katmak” gibi anlamlara gelen ve hadis ilminden alınan “müdrec” ıstılahı kıraat terminolojisinde; “Mushaf sahibi kimselerce Kur’ân’dan olmadığı bilinmekle beraber asıl metne tefsir amaçlı iliştilen, daha sonra gelenlerce kıraat zannedilen ve notu yazan sahâbeye veya tabiine nispet edilen kıraatlerdir”. Dolayısıyla hem hadislerin yazılmasına izin veren rivayetlerin daha fazla ve sahih olması hem de sahâbenin şahsî mushaflarına bazı notlar iliştilmesi, yasağın Hz. Peygamber’in bizzat imla ettirdiği resmî Mushaf’la aynı yere müdrec kıraatlerin yazılmasıyla ilgili olduğunu göstermektedir. Zira sahâbe, bu yasak salık verilene kadar âyetlerin tevlini, tefsirini ve açıklamasını Hz. Peygamber’den (s.a.v.) dinliyor ve Kur’ân’la aynı yere yazıyordu. Hz. Peygamber, Kur’ân dışında başka bir şeyin Kur’ân’la aynı yere yazılmasını yasaklayınca resmî Mushaf’ın yazıldığı malzemeye artık herhangi bir şey yazılmamıştır. Ancak sahâbeden bazılarına ait şahsî mushafların varlığının bilinmesi de resmî Mushaf dışında kendi mushaflarına Hz. Peygamber’den (s.a.v.) duydukları tefsir mahiyetindeki açıklamaları yazmaya devam ettiklerini göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu yasak, resmî Mushaf’a müdrec kıraatlerin yazılması hususunda baki kalmış, bunların şahsî mushaflara yazımına ise yazım serbestliği kapsamında izin verilmiştir.

⁹⁷ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000), 1/33.

Kaynakça | References

- Acar, Mehmet Maşuk. *Kıraat İlminde Şâz Meselesi*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024.
- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.
- Ağırman, Cemal. “Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitabet Meselesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 155-168.
- Ağırman, Cemal. “Müksirûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/534. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ahatlı, Erdinç. “Tahdîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaut, Âdil Mürşid vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akarsu, Murat. “Medine Sözleşmesi'nin Anayasallığı”. *İnsan Çalışmaları Dergisi* 1/2 (2018), 306-314. <https://doi.org/10.35235/uicd.493825>
- Akın, Nimetullah. “Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* VI/1 (2008), 47-70.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen. *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbârî'l-mevdû'a*. thk. Muhammed b. Lütfi es-Sabbağ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1971.
- Atar, Fahrettin. “Teşehhüd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/563-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Aydınlı, Abdullah. “Ebû Şâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/232-233. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydınlı, Abdullah. “Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği”. 307-320. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fi'l-hadîsîn-nebevî ve târihi tedvînih*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- Bahrül'ulûm el-Leknevî, . *Fevâtihu'r-rahamût fi şerhi Müsellemi's-sübût*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Banna, Nama. “Emir ve Yasaklar Arasında Hadis Yazımı; Analitik Hadis Çalışması”. *İslami İlimler Dergisi* 6/2 (2011), 3-27.
- Begavî, Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Taybe, 1997.
- Begavî, Ferrâ'. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb Arnaut. 16 Cilt. Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Şua'bu'l-îmân*. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *el-Medhal ilâ kitâbi's-Sünen*. thk. Muhammed Zıyâü'r-Rahmân el-Âzamî. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kütübi'l-İslâmî, 2015.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed. *el-Bahru'z-zehâr (Müsnedü'l-Bezzâr)*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Birişik, Abdülhamit. “Kıraat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiraat--ilim>

- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Mahmud İbrahim Zâyed. 2 Cilt. Halep: Dârü'l-Va'y, 1977.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. ed. Şuayb Arnavut. thk. Adil Mürşid vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabenin Durumu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961), 39-45.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Tâci'l-lüga ve şihâhü'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafur Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Cûzekânî, Ebû Abdillâh Hüseyin. *Ehâdisü'l-ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*. thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firyevâî. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sâmi'î, 4. Basım, 2002.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Burhân fî usulî'l-fıkıh*. thk. Salah İbn Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Dârekutnî. *el-İlelû'l-vâride fî'l-ehâdisi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah. 15 Cilt. Riyad-Demmâm: Dâru Taybe-Dâru İbnü'l-Cevzî, 1405.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *es-Sünen*. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân tarihi*. İstanbul: IFAV, 6. Baskı., 2014.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir terimleri sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyat fakültesi, 2009.
- Düzenli, Muhittin. "Hadis Kitâbeti Karşıtlığının Tarihî Arka Planı". *Diyanet İlmî Dergi* 59 (2023), 521-550. <https://doi.org/10.61304/did.1231232>
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerin Yazım Serüveni*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2024.
- Düzenli, Muhittin. "'Kur'ân dışında benden hiçbir şey yazmayınız' Rivâyeti ile Hadislerin Yazılmasını Yasaklayan Diğer Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkidi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 20-42. <https://doi.org/10.31121/tader.1231250>
- Ebû Dâvûd, es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavut vd. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Hayyân, el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhîr fî't-tefsîr*. thk. Sıtkı Muhammed Cemil. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2000.
- Ebû Nuaym, el-İsfahânî. *Kitâbü'd-du'afâ*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2010.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm. *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*. thk. Mervân el-Atiyye vd. Beyrut-Şam: Daru İbn Kesîr, 1995.
- Ebu Ya'lâ, el-Mevsilî. *Müsned*. Beyrut: Dâru'l-Memun lit-Türâs, 1990.
- Efendioğlu, Mehmet. "Müdrec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/474-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Efendioğlu, Mehmet. "Münkâtı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/12-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed Avd Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabi, 2001.
- Fettenî, Cemâluddîn Muhammed Tâhir. *Tezkiretü'l-mevdûât*. Kahire: İdâretü't-Tibâ'ati'l-Münîre, 1343.
- Gökdemir, Ahmet. "Hicrî 1. Yüzyıl Kıraat İlmî Merkezleri". *Hicrî I. Asırda İslâmî İlimler-I*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2020.

- Hâkim, Muhammed b. Abdullah. *el- Müstedrek ale's-Sahîhayn ve bi zeylihi et-Telhîs li'i-Hâfiz ez-Zehebî*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Hamidullah, Muhammed. "Hz. Peygamber ve Sahabe Devrinde Kitabî Sanatı". çev. Yusuf Ziya Kavakçı. *İslam Medeniyeti* 25 (Ekim 1972), 2-10.
- Hamîdullah, Muhammed. *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfe*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1983.
- Hamîdullah, Muhammed. *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*. Dimeşk: Matba'âtü'l-Cem'i'l-İlmi'l-'Arabî, 1953.
- Hamurlu, Mustafa. "Müddrec Kiraatlerin Tefsirle İlişkisi ve Anlam Üzerindeki Etkisi". *İlahiyat Akademi* 20 (Aralık 2024), 243-262. <https://doi.org/10.52886/ilak.1523237>
- Hansu, Hüseyin. "Fuat Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı: Yazılı Rivayet Teorisi ve Etkileri" 5/1 (2019), 67-89.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Takyîdü'l-ilm*. thk. Sa'd Abdülğaffar Ali. Kahire: Dâru'l-İstikâme, 2008.
- Heysemî. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Hüsâmeddin el-Kudsî. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- İbn Abdülber en-Nemerî. *Câmî'u beyân'il-ilm ve fazlihî*. thk. Ebil-Eşbal ez-Züheyri. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abdülber en-Nemerî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Bîcâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- İbn Adî. *el-Kâmil fî du'afâ'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Atıyye el-Endelüsî. *el-Muharrarü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Balabân. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân*. thk. Şuayb Arnavut. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Ebû Hâtim. *el-Cerhu ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1952.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musanneffî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethü'l-bârî bi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Lisân'ül Mîzan*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 10. Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmîyye, 2002.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmîyye, 1993.
- İbn Haleveyh, Ebu Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed. *Muhtasar fî şevâzi'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî*. Kahire: Mektebetü'l-Mütennebî, ts.
- İbn Hibbân. *Kitâbü'l-mecrâhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Muhammed Abdülmecid es-Selefi. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sâmi'î, 2000.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ'. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Taybe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kuteybe. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisân'ül-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 3. Basım, 1993.

- İbn Zencûye. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Kitabü'l-Mevzûât*. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966.
- İbnü'l-Cezerî. *en-Neşr fî'l-kırââtî'l-'aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabba. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Kayserânî. *Tezkiretü'l-mevzûât*. Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1905.
- İbnü'l-Mülakkîn. *el-Muknî fî 'ulûmî'l-hadîs*. thk. Sirâcüddîn Ebû Hafs. Suudi Arabistan: Dâru'l-Fevâz, 1992.
- İbnü'l-Mülakkîn. *Şevâhidü't-Tevzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*. Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmî'l-hadîs*. thk. Nureddin İtr. Suriye: Dâru'l-fıkr, 1986.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mevzû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/493-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tesisleri, 2021.
- Kasamî, Nasır b. Suûd. *el-Kiraatü'l-müdrece mefhûmuhâ ve eserühâ*. Suudi Arabistan: Dâru Küñzü İşbîliyyâ, 2012.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li şerhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 6. Basım, 1323.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Camî li ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm İtfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Küçük, Raşit. "Ebû Saîd el-Hudrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/223-224. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Küçükturgut, Muzaffer - Çakıcı, İrfan. "Kiraat İlminde Müdrec Olgusu". *Hikem: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (2024), 17-38.
- Küçükturgut, Muzaffer Ekrem. *Semantik Açıdan Kiraatlerde "Müdrec" Kavramı*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Lüveyn, Ebû Ca'fer Muhammed. *Cüz'ü fihî hadîsü'l-Masîsî Lüveyn*. thk. Ebû Abdurrahman Mis'ad b. Abdülhamid es-Sa'denî. Riyad: Advâü's-Selef, 1997.
- Mâzerî. *el-Mu'lim bi fevâidi Müslim*. thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. ed-Dârü't-Tunusiyye, 1991.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1983.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâü't-türâsî'l-'Arabî, ts.
- Nesâî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. ed. Şuayb Arnavut. thk. Hasan Abdulmu'im Şelebî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nevevî. *el-Minhâc şerhu sahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2. Basım, 1976.
- Özdemir, Ahmet. "Uluslararası Dengbêlik Kültürü ve Dengbêjler". *Sözlü ve Yazılı Kültür Arasında Hadis Rivayeti*. Sırnak Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Râmhürmüzî. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1983.

- Fahreddin er-Râzî. *Mefâtihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1999.
- Sââtî, Ahmed b. Abdurrahmân. *el-Fethu'r-Rabbânî li Tertîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed eş-Şeybânî ve Ma'ahû Bülûğü'l-Emânî min Esrâri'l-Fethi'r-Rabbânî*. Beytül-Efkâr ed-Düveliyye, 2004.
- Saviyyân, Ahmed Abdurrahman. *Sahâifü's-sahâbe ve tedvînu's-sünneti'n-nebeviyyeti'l-müşerrefe*. Suudi Arabistan, 1990.
- Schoeler, Gregor. “Sözlü Tora ve Hadis: Rivayet, Yazım Yasağı, Redaksiyon”. çev. Hüseyin Akgün. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 135-173.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: OTTO Yayınları, 2019.
- Sezgin, M. Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. Suudi Arabistan: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- İbn Ebû Dâvûd. *Kitâbü'l-mesâhif*. thk. Muhibbuddin Abdü's-Sübhân. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Beşâir, 2. Basım, 2002.
- Süyûtî. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, ts.
- Süyûtî. *el-Leâliü'l Mesnûa*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Süyûtî. *el-İtkân fi 'ulûmi'l- Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'et'u'l-Mısriyyetu'l-Ammetu li'l-Kuttab, 1974.
- Şahin, Nihat. Oryantalistlerin Hadislerin Yazılması Konusundaki Görüşleri ve Hadislerin Yazılmasına Dair Rivâyetlerin Değerlendirilmesi. Hakkari Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Şulul, Kasım. “Hadîsin İlk Yazılı Kaynakları veya Takyîdü'l-'ilm Meselesi”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 1/1 (2015).
- Taberânî. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. 24 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1983.
- Taberânî. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân*. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tahhân, Mahmud. *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2010.
- Tehânevî. *Keşşâfû istilâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Lübnan: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Tirmizî. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Şuayb Arnavut vd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'r-risâle el-'âlemiyye, 2009.
- Ukaylî. *Kitâbu'd-duâfâi'l-kebîr*. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Yapar, Güray. *Hadislerin Yazılı Malzemeye Dönüştürülme Süreci*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Yiğit, İdris. *Temel Meseleleriyle Kıraat ve Tecvid İlminde Lahn Olgusu*. ed. Ali Öge. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Yücel, Ahmet. “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1999 1998), 91-121.
<https://doi.org/10.15370/muifd.75950>
- Yücel, Ahmet. “Kitâbet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/81-83. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Zehebî. *Mîzânü'l-i tidâl fi nakdi'r-ricâl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Zehebî. *el-Muğnî fi'd-du'afâ*. thk. Nureddin Itr. Katar: İdâretü ehli't-türâs el-İslâmî, ts.

Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî. 18 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadîs, 2006.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 7. Basım, 2000.

Zemahşerî. *Esâsü'l-belâga*. thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Zemahşerî. *Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.

Zürkânî, Muhammed b. Abdulazim. *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu İsa, 1943.